

AARON JAKO NAUCZYCIEL ŚWIADECTW (SYR 45,17)

Aaron as a Teacher of Testimonies (Sir 45:17)

Abstract: In the Greek version of the Book of Sirach the term μαρτύριον (*testimony*) appears twice. Besides Sir 36:14, the word appears also in the *Praise of the Ancestors* in reference to Aaron (Sir 45:17). Moses' brother is described there as the one who is to *teach Jacob the testimonies* (διδάξαι τὸν Ἰακωβ τὰ μαρτύρια), an expression that is missing from all other Biblical texts referring to Aaron. Therefore, the context of this expression, i.e. the praise of Aaron in Sir 45:6-22, is first analyzed and then various textual versions of Sir 45:17 are compared. Understanding the meaning of the term *testimony* in this context is made possible by the analysis of this word in other Biblical contexts, both those connected with the history of Aaron and the Sinai covenant as well as other, unrelated texts. Finally, the expression referring to Aaron is placed within the times of Sirach and those of the translator of the Greek version of the book. The key to understanding Sir 45:17 is found in the function and significance of the post-exile high priest. He is – as understood in the Book of Sirach – the only mediator between God and his people, and thus becomes the living symbol of covenant, responsible for transmitting *testimonies*: the Word of God, the content and requirements implied by the covenant made with God.

Keywords: biblical theology, Book of Ben Sira, The *Praise of Ancestors*, Aaron, priesthood, testimony, witness

Streszczenie: W greckiej wersji Księgi Syracha dwukrotnie pojawia się termin μαρτύριον (świadeństwo). Oprócz Syr 36,14 pojawia się w *Pochwale ojców* w odniesieniu do osoby Aarona (Syr 45,17). Brat Mojżesza zostaje tam określony jako ten, który ma „nauczać Jakuba świadeństw” (διδάξει τὸν Ἰακωβ τὰ μαρτύρια). Taka wypowiedź nie pojawia się w innych tekstach dotyczących Aarona w Biblii. Zostaje więc najpierw przeanalizowany kontekst tej wypowiedzi, a mianowicie pochwała Aarona zawarta w Syr 45,6-22, a następnie porównane wersje tekstualne Syr 45,17. Zrozumienie znaczenia terminu „świadeństwo” w tym kontekście, staje się możliwe dzięki analizie tego słowa w innych kontekstach biblijnych związanych z historią Aarona i przymierza synajskiego oraz niezależnymi od niej. W końcu wypowiedź dotycząca Aarona zostaje osadzona w czasach Syracha i tłumacza greckiej wersji księgi. Kluczowym dla zrozumienia Syr 45,17 staje się przedstawienie funkcji i znaczenia powyżnianowego arcykapłana. Jest on w rozumieniu Księgi Syracha jedynym pośrednikiem między Bogiem i ludem, znakiem przymierza, odpowiedzialnym za przekazywanie świadeństw – Słowa Bożego, treści i wymagań wynikających z zawartego z Bogiem przymierza.

Słowa kluczowe: teologia biblijna, Księga Syracha, *Pochwała ojców*, Aaron, kapłaństwo, świadeństwo

W greckiej wersji Księgi Syracha dwukrotnie pojawia się termin μαρτύριον (świadeństwo). Oprócz Syr 36,14 pojawia się w *Pochwale ojców* w odniesieniu do osoby Aarona (Syr 45,17). Brat Mojżesza zostaje tam określony jako ten, który ma „nauczać Jakuba świadeństw” (διδάξει τὸν Ἰακωβ τὰ μαρτύρια). Aby zrozumieć tę wypowiedź, która nie pojawia się w innych tekstach dotyczących Aarona, spróbujemy w sposób ogólny przyjrzeć się kontekstowi tej wypowiedzi, a mianowicie pochwałę Aarona zawartą w Syr 45,6-22. Następnie analiza dotyczyć będzie badanego tekstu Syr 45,17 oraz różnic między jego wersjami tekstualnymi. Zrozumienie znaczenia terminu „świadeństwo” w tym kontekście, ułatwi również przyjrzenie się temu słowu w innych kontekstach związanych z historią Aarona oraz nienależącymi do niej. W końcu wypowiedź

dotycząca Aarona zostanie osadzona w czasach Syracha i tłumacza greckiej wersji księgi oraz zestawiona z ówczesnym obrazem arcykapłana.

1. POCHWAŁA AARONA W KSIĘDZE SYRACHA (SYR 45,6-22)

Syr 45 rozpoczyna się od pochwały Mojżesza, któremu mędrzec poświęca jedynie pięć wersetów¹. Jest on ukazany jako człowiek umiłowany przez Boga i ludzi, wierny i łagodny (45,1,4, por. Wj 33,11; Lb 12,7-9; Pwt 34,11), sprawca wielkich znaków. Przez niego dokonano się wyjście z Egiptu (45,3), to on doświadczył Bożej obecności i bliskości oraz przekazał Boże przykazania (45,5). Jednak Syrach przedstawia Mojżesza bardzo powściągliwie i nie uwypukla przymierza synajskiego, którego pośrednikiem był właśnie Mojżesz. W Syr 45,6 rozpoczyna się natomiast pochwała Aarona, która zajmuje aż 17 wersetów². Cały fragment Syr 45,6-22 można podzielić na kilka części:

- 45,6-7c: przedstawienie Aarona
- 45,7d-14: strój i posługa Aarona
- 45,15: wprowadzenie w czynności arcykapłana
- 45,16: wybranie Aarona
- 45,17: odpowiedzialność prawna Aarona
- 45,18-22: troska Boga wobec Aarona³.

Opis Aarona rozpoczyna się od przedstawienia jego osoby w odniesieniu do Mojżesza (45,6). Autor podkreśla jego wywyższenie i świętość⁴, podobną Mojżeszowi, któ-

¹ Zob. na ten temat: Skehan – Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, 510; Witte, „Mose”, 161-186.

² Opis Aarona odnosi się bezpośrednio zarówno do jego osoby, jak i do urzędu arcykapłana, co znajdzie swój wyraz w przedstawieniu arcykapłana Szymona (Syr 50). Por. Wright III, „The Use”, 195; Rivkin „Ben Sira”, 97*.

³ Por. Reiterer, „Aaron’s Polyvalent Role”, 28-29.

⁴ Syr 45,6 ma różnice w wersjach tekstualnych. Podkreślenie świętości Aarona uwypukla LXX (ἅγιον ὄμιλον αὐτῶ) oraz tekst syryjski

rego świętość potwierdza Ps 106,16b oraz w Lb 16,1-7⁵. Aaron jest przedstawiony jako brat Mojżesza (por. Wj 6,20), pochodzący z rodu Lewiego (por. Wj 6,16-20; Lb 26,57). A zatem mędrzec z jednej strony podkreśla pochodzenie Aarona i jego więź z Mojżeszem, z drugiej strony – jego szczególne wybranie przez Boga. Tę kwestię pogłębia kolejny werset – 45,7ab. Jest tutaj mowa o wiecznym przymierzu zawartym z Aaronem i o darze kapłaństwa, jaki przypada w udziale jemu i jego potomstwu⁶. Autor chce tu podkreślić nieodwołalność Bożego postanowienia względem Aarona i jego potomków⁷. Godność i dar Boga udzielony Aaronowi stają się przyczyną jego chwały i autorytetu, co potwierdzają w 45,7bc wersje H (chwała: כבוד*/הוד) i S (chwała: כבוד). W BH chwała (הוד) należy do Boga (por. Ps 8,2; 96,6), udzielona Mojżeszowi zostaje przekazana Jozuemu (por. Lb 27,20-23), jest też udziałem króla Salomona (1 Krn 29,25), a nawet przyszłego mesjasza (por. Za 6,13). Nie jest ona jednak odnoszona do Aarona czy jego potomków. Wersja G chwałę łączy z szatą arcykapłana (περιστολή δόξης), o czym opowiada kolejny fragment tekstu: 45,7d-14⁹. Według Wj 28,2 Mojżesz przygotowuje dla Aarona i jego synów szaty kapłańskie, w tekście Syracha czyni to sam Bóg¹⁰. W tekście H Syr 45,7d pojawia się odniesienie do „rogów bawołu”

(כבוד לאלהים). Tekst hebrajski natomiast wskazuje na Świętego (Boga), który wywyższa Aarona (וירם קדש את אהרן).

⁵ Por. Zapff, *Jesus Sirach 25–51*, 327.

⁶ Prerogatywy związane z przymierzem (nieodwołalna więź z Bogiem) zostają tu przeniesione na dar kapłaństwa związanego z osobą Aarona i jego potomków, por. Wright III, „The Use”, 195.

⁷ Por. Reiterer, „Aaron’s Polyvalent Role”, 33; Skehan – Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, 511.

⁸ Marginalia Ms B podają בברכה (w błogosławieństwie). Beentjes (ed.), *The Book of Ben Sira*, 79. Reiterer, („Aaron’s Polyvalent Role”, 34) uważa, iż jest to bardziej oryginalna lekcja, gdyż odnosi się do sedna postugi kapłańskiej – przekazywanie błogosławieństwa (życia) Boga.

⁹ Por. Zapff, *Jesus Sirach 25–51*, 328; Sauer, *Jesus Sirach*, 310; Skehan – Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, 511.

¹⁰ Por. Reiterer, „Aaron’s Polyvalent Role”, 35-36.

(תועפות ראם), jako do jednego z elementów stroju arcykapłana. Jest to metafora mocy i siły, która w Lb 23,22 i 24,8 przynależy do samego Boga, wyprowadzającego swój lud z Egiptu. Kapłan będzie więc obleczonej w moc i piękno Boga (45,8a). Mędrzec wymienia też różne elementy stroju arcykapłana: spodnie, tunikę, efod (45,8b), ozdoby szaty (jabłka granatu i dzwoneczki: 45,9a), purpurową szatę (45,10a), woreczki z urim i tumim (45,10b), kamienie upamiętniające dwanaście pokoleń (45,11), ozdobioną tiarę (45,12)¹¹. Choć elementy stroju pochodzą z Wj 28, to zauważa się dodatki autora wyraźnie wykraczające poza opis arcykapłana i będące oznaką władzy¹². W wersji hebrajskiej 45,8b pojawia się wyrażenie ויפארוהו ב[...]. ור ועוז („ozdobił go chwałą¹³ i siłą”), które nie znajduje odniesień do opisów arcykapłana w Pięcioksięgu. Siła (עוז) natomiast, odnosi się do osoby Dawida (por. 2 Sm 6,14; 1 Krn 13,8)¹⁴. Również w opisie nakrycia głowy arcykapłana mędrzec używa wyrażenia עטרת פז, które pojawia się tylko jeszcze raz w BH w Ps 21,4 na oznaczenie korony króla. A zatem atrybuty króla zostały w myśli syna Syracha przeniesione na osobę arcykapłana¹⁵. Strój wzbudzał podziw z powodu swego piękna, a jednocześnie swej unikalności – tylko arcykapłan i jego następcy mogli go włożyć (45,13). Był on więc wyrazem szczególnego Bożego wybrania i posługi, do której został powołany arcykapłan. Opis stroju kończy się odniesieniem do składanych ofiar (45,14), a zatem – do posługi kapłańskiej pełnionej przez Bożych wybrańców¹⁶. Po opisie stroju arcykapłana mędrzec informuje o wprowadzeniu w czynności kapłań-

¹¹ Por. Skehan – Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, 511.

¹² Piwowar, „Syrach”, 107.

¹³ Tekst uszkodzony, możliwa rekonstrukcja בכבוד („chwałą”).

¹⁴ Por. Reiterer, „Aaron’s Polyvalent Role”, 39.

¹⁵ Jezus Syrach spisał swoją historię w jednym określonym celu. Jest nim utrwalenie kapłańskiej sukcesji Szymona i jego następców. Ich rola miała zagwarantować ciągłą aktywność Boga w historii Izraela. Por. Beentjes, „The Countries Marvelled”, 12-13; Wright III, „The Use”, 197.

¹⁶ Tekstu Syr 45,9-14 brak w wersji syryjskiej.

skie Aarona, co dokonało się za pośrednictwem Mojżesza (45,15). Syrach odnosi się tu do Wj 29 i Kpł 8, w których znajduje się opis konsekracji kapłanów (namaszczenie olejem). Jest tu jednak coś więcej. Mędrzec mówi o zawartym z Aaronem przymierzu wiecznym (ברית עולם / διαθήκη αἰώνιος), które będzie trwało na zawsze, „jak dni nieba” (Syr 45,15: כִּימֵי שָׁמַיִם / ἐν ἡμέραις οὐρανοῦ), tak jak to zawarł z Dawidem (por. Ps 89,30: כִּימֵי שָׁמַיִם / ὡς τὰς ἡμέρας τοῦ οὐρανοῦ). Również błogosławienie ludu w imię Pana przywołuje czynności Dawida (por. 2 Sm 6,18; 1 Krn 16,2)¹⁷. A zatem znów atrybuty króla zostały w myśli Syracha przeniesione na osobę arcykapłana. Jednak nigdy w BH nie ma mowy o zawarciu przymierza z Aaronem. Mędrzec w opisie Aarona i Pinchasa posługuje się charakterystyką arcykapłana okresu Drugiej Świątyni. Ukazuje ich jako posiadających zarówno władzę religijną, jak i świecką (ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą) z postanowienia samego Boga¹⁸. Syr 45,16 wymienia natomiast typowe czynności kapłańskie, które miały być udziałem Aarona i jego następców: zbliżanie się do ołtarza, przedstawianie ofiar, składanie kadzidła i dokonywanie przebłagania za lud¹⁹. Według Syr 45,17 arcykapłan otrzymuje misję nauczania, która wyraża jednocześnie jego autorytet i władzę. To, co było, według Syracha, przedmiotem nauczania Aarona, zostanie omówione poniżej, w szczegółowej analizie 45,17. Ostatnia część pochwały Aarona dotyczy historii buntu Koracha i jego popleczników opisanego w Lb 16. Tam jednak podmiotem działania jest Mojżesz. Bunt jest skierowany początkowo przeciwko niemu (Lb 16,2), następnie pojawia się również odniesienie do Aarona (Lb 16,3). Jest to jednak bunt przeciwko samemu Bogu (Lb 16,11), dlatego Mojżesz przeprowadza próbę, która ma wykazać, kogo wybrał Bóg. W opisie Lb 16 Aaron nie jest głównym bohaterem opowiadania, staje się nim jed-

¹⁷ Por. Reiterer, „Aaron’s Polyvalent Role”, 48.

¹⁸ Piwowar, „Syrach”, 107.

¹⁹ Por. Reiterer, „Aaron’s Polyvalent Role”, 48; Wright III, „The Use”, 199.

nak w interpretacji tego wydarzenia przez Syr 45,18-22²⁰. Syrach przypomina o nieodwołalnym Bożym wybraniu Aarona i jego potomków oraz przestrzega przed próbą bezprawnego przejęcia jego roli²¹. Sam Bóg jest więc gwarantem autorytetu prawowiernego arcykapłana, zapewniając mu, pomimo braku ziemi, utrzymanie ze składanych ofiar. Opis postaci Aarona w Syr 45,6-22 eksponuje oczywiście postać tego arcykapłana, ukazując genezę jego godności i elementy posługi, ale ma przede wszystkim zwrócić uwagę na znaczenie arcykapłana w czasach Syracha. Cała *Pochwała ojców* zmierza do „ukoronowania”, jakim jest tekst sławiący arcykapłana Szymona (50,1-24), a wspomnienie Aarona stanowi historyczną motywację do ugruntowania niepodważalnej pozycji arcykapłana.

²⁰ Por. Reiterer, „Aaron’s Polyvalent Role”, 51.

²¹ Czas poprzedzający i towarzyszący początkom rządów Hasmoneuszy wiązał się z silną rywalizacją o urząd jerozolimskiego arcykapłana. Problem rozpoczął się dużo wcześniej, kiedy arcykapłan Oniasz II (220–260 przed Chr.) odmówił płacenia podatków Ptolemeuszom. Pod wpływem takiej niesubordynacji odebrano mu władzę świecką, którą przekazano Józefowi z rodu Tobiadów. Po przejściu władzy przez mających poparcie u arcykapłanów Seleucydów początkowo panował spokój, a ludność żydowska cieszyła się pewnymi przywilejami. Arcykapłan Szymon II otrzymał odpowiednie zezwolenia na przeprowadzenie koniecznych remontów świątyni, a personel świątynny został zwolniony z płacenia podatków. Podczas urzędu kolejnego arcykapłana, Oniasza III, doszło jednak do licznych napięć i konfliktów z Seleucydami, które zakończyły się śmiercią wygnanego arcykapłana. Wcześniej jego brat Jazon podstępnie przejął urząd, przeplacając Antiocha IV Epifanesa, co przyczyniło się do wzrostu hellenizacji społeczności żydowskiej. W 172 r. przed Chr. nastąpiło obalenie Jazona, a jego miejsce zajął jeszcze bardziej progresywny Menelaos, należący jedynie do niższych szczebli kapłańskich. Po pewnym czasie Jazon powrócił i doszło do zaciętej walki o urząd arcykapłana, co wzmogło krwawe zamieszki i jeszcze utwierdziło pozycję Menelaosa. Były to wydarzenia, które w pewnej mierze przyczyniły się do wybuchu powstań machabejskich, a jednocześnie nadszarpane autorytet arcykapłanów jerozolimskich. Por. Pudelko, „Pochodzenie Samarytan”, 184-185.

2. WERSJE TEKSTUALNE SYR 45,17

W wersjach tekstualnych Syr 45,17 zauważa się różnice. Wers 45,17a w wersji hebrajskiej²² i syryjskiej²³ jest jednakowy. „(Bóg) dał mu (Aaronowi) przykazania”: ויתן לו מצותיו / ויתן לו מצותיו. Stwierdzenie to odnosi się faktycznie do Mojżesza, który otrzymał od Boga Prawo (התורה) i przykazania (המצוה) (Wj 24,12)²⁴. Syrach przenosi więc funkcję pośrednika Prawa na Aarona. Według hebrajskiej i syryjskiej wersji 45,17b Aaron otrzymuje władzę nad przepisem i prawem: וימשפט בחוק ומשפט / וימשלהו בחוק ומשפט. Aaron ma zatem dokonywać regulacji prawnych i sądowych. W Wj 15,25 znajduje się opis pierwszych etapów wędrówki Izraela po wyjściu z Egiptu. Po uzdrowieniu gorzkiej wody (15,25a) Izraelici otrzymują חק ומשפט („przepis i prawo”; 15,25b). Tekst ten jest jednak nieco kłopotliwy, gdyż nie ma w nim podmiotu, stąd brak jasności, kto ustanawia przepis i prawo²⁵. Z jednej strony może się wydawać, że tylko Bóg, co odzwierciedlają liczne przekłady, dodając w tym miejscu imię Boga. To by jednak wskazywało, iż Izrael otrzymał od Boga Prawo już wcześniej niż na Synaju, a to uderzałoby w wiekową tradycję i podstawę synajskiego przymierza. Teksty mówiące o nadaniu Izraelowi przepisów i praw używają tych terminów w liczbie mnogiej: חקים ומשפטים (zob. np. Kpł 26,46; Pwt 4,5.5.8; 5,1; 6,1; 11,32; 12,1). Wyrażenia te, użyte w liczbie pojedynczej, być może odnoszą się do ludzkich postanowień i wyroków. Może więc są to regulacje samego Mojżesza²⁶.

²² Tekst hebrajski według Beentjes, *The Book of Ben Sira*, 80.

²³ Tekst syryjski według Caldach-Benages – Ferrer – Liesen, *La Sapiduria del Escriba*, 247.

²⁴ Por. Reiterer, „Aaron’s Polyvalent Role”, 49.

²⁵ Zob. Pudelko, „JHWH – Twój Lekarz (Wj 15,22-26)”, 473.

²⁶ Józef ustanowił przepis (חק) w Egipcie (Rdz 47,26); Jozue ustanowił ludowi przepis i prawo (חק ומשפט) w Sychem (Joz 24,25); Dawid ustanowił przepis i prawo (חק ולמשפט) trwające od tego dnia na przyszłość (1 Sm 30,25). Być może więc w Wj 15,25 chodzi tu o rzeczywiste

Według Ml 3,22 Bóg przekazał Mojżeszowi przepisy i prawa (חקים ומשפטים) dla Izraela. Aaron nigdzie w Pięcioksięgu nie ustanawia przepisów i praw ani nimi nie zarządza. Jednak możliwe, iż 45,17cd dopełnia rozumienia hebrajskiej wersji 17b (tekst syryjski 45,17 kończy się w tym miejscu). Syr 45,17cd w wersji hebrajskiej odnosi się do pouczenia ludu przez Aarona odnośnie do przepisu i prawa: וילמד את עמו חק ומשפט את בני ישראל („I nauczał swój lud przepisu i prawa synów Izraela”). A zatem „mieć władzę nad przepisem i prawem” może oznaczać nauczanie otrzymanych postanowień²⁷. Była to funkcja Mojżesza, którą otrzymał od Boga wobec ludu, aby „pouczać was przepisów i praw”: ללמד אתכם חקים ומשפטים (Pwt 4,14). Jednak według Pwt nauczanie ludu było również zadaniem pochodzących z pokolenia Lewiego kapłanów: יירו משפטך ליעקב תורתך לישראל („Niech uczą Twoich nakazów Jakuba, a Twoich praw Izraela”) (Pwt 33,10; por. Pwt 17,8-12; 2 Krn 35,2-3; Ml 2,7). Jednak Syrach nie przypisuje tego zadania wszystkim członkom pokolenia Lewiego, lecz jedynie Aaronowi i jego potomkom, co może być wyrazem jego osobistych preferencji²⁸.

Nieco inaczej wygląda tekst grecki. W 17a pojawia się odniesienie do przykazań, ale są one tutaj „instrumentem” otrzymanego od Boga autorytetu i władzy Aarona: ἔδοκεν αὐτῷ ἐν ἐντολαῖς αὐτοῦ ἐξουσίαν ἐν διαθήκαις κριμάτων

pouczenia Mojżesza, który zorientował się w pojawiających się już od początku marszu trudnościach. Bunt i szemranie ludu wprowadzało chaos i wyraźnie utrudniało wędrówkę w tak niesprzyjających warunkach pustynnych. Choć były one przekazane przez Mojżesza, stanowiły jednak wolę samego JHWH, który w ten sposób przygotowywał swój lud do przyjęcia Tory. Być może więc „prawo i przepis” to pewne „zasady podróży”, które tu przygotowują Izraela do otrzymania Prawa na Synaju. Por. Fretheim, *Esodo*, 233; Meyers, *Exodus*, 129; Pudelko, „JHWH – Twój Lekarz (Wj 15,22-26)”, 474.

²⁷ Por. Reiterer, „Aaron’s Polyvalent Role”, 49.

²⁸ Por. Wright III, „The Use”, 199; Box – Oesterley, „The Book of Sirach”, 488; Duesberg – Franssen, *Ecclesiastico*, 304; Skehan – Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, 512. G. Sauer (*Jesus Sirach*, 310-311) misję pouczenia łączy z wyrocznią efodu.

(„dał mu w swoich przykazaniach władzę, przez przepis prawa²⁹). Aaron otrzymuje autorytet i władzę (ἐξουσία). Termin ten nie pojawia się nigdy w odniesieniu do Aarona, ani nawet do Mojżesza czy Dawida. Występuje jednak w Księdze Daniela i w Księgach Machabejskich zarówno w odniesieniu do władzy Boga i Jego pomazańca (zob. np.: Dn 4,17; 7,14), jak i króla czy innych osób (zob. np. 1 Mch 1,13; 6,11; 10,6.8.32.35.38; 14,4; 2 Mch 3,6; 7,16; Dn 4,31; 6,4; 7,12; 7,27). Interesujące, iż autor 1 Mch używa go dwukrotnie w odniesieniu do arcykapłana: Jonatana (1 Mch 10,38) oraz Szymona (1 Mch 14,4). Wiązało się to z faktem połączenia władzy religijnej i świeckiej arcykapłanów podczas panowania dynastii hasmonejskiej³⁰. A zatem greckie tłumaczenie Syracha, które powstało w latach 132-115 przed Chr., uwzględnia zmiany, które dokonały się w Judzie po powstaniach machabejskich. Rządzący Judą kolejni potomkowie Matatiasza, począwszy od Jonatana, łączyli funkcję świeckiego władcy (króla) z posługą arcykapłana. Przeniesienie tego modelu na osobą Aarona jest swoistym anachronizmem, a jednocześnie aktualizacją obrazu arcykapłana, którego pozycja wynikała z powołania otrzymanego przez Aarona od Boga. Władza Aarona, według wersji greckiej, wiąże się zarówno z przykazaniami (ἐν ἐντολαῖς), jak i z przepisami praw (ἐν διαθήκαις κριμάτων). Jest to podobne znaczenie do wersji hebrajskiej (בְּחֻקֵּי וּמִשְׁפָּטִים), jakkolwiek rzeczowniki w tekście greckim są użyte w liczbie mnogiej. Grecki termin διαθήκη ozna-

²⁹ Tekst grecki podają za Ziegler, *Sapientia Iesu Filii Sirach*, 338-339.

³⁰ Gdy w 152 r. wybrano na urząd arcykapłana Jonatana Machabeusza, doszło do połączenia władzy religijnej i świeckiej. Wielu Żydów nie akceptowało Jonatana, uważając, iż arcykapłanem nie może być człowiek splamiony krwią. Połączenie urzędów arcykapłana i króla było jednak kontynuowane. W 141 r. został nim Szymon Machabeusz, a w 134 – Jan Hirkan I. Fakty te ukazują rzeczywisty kryzys urzędu arcykapłana, który nastąpił w czasie poprzedzającym tłumaczenie hebrajskiego oryginału Syna Syracha na język grecki. Nie dziwi zatem interpretacja, której dokonuje wnuk autora. Por. Pudełko, „Pochodzenie Samarytan”, 185.

cza „przymierze”. Tutaj jednak tłumaczy hebrajskie słowo חוק – przepis, nakaz, i tak też powinno być rozumiane³¹. 45,17cd zawiera, podobnie jak w wersji hebrajskiej, odniesienia do nauczania ludu przez Aarona³². Według 17cd Aaron ma „nauczać Jakuba świadectw i w Jego Prawie oświecać Izraela” (διδάξαι τὸν Ιακωβ τὰ μαρτύρια καὶ ἐν νόμῳ αὐτοῦ φωτίσαι Ἰσραηλ). W wersji hebrajskiej przedmiotem nauczania jest חק („przepis”). Wersja grecka zawiera tu termin τὰ μαρτύρια („świadectwa”), liczbę mnogą od τὸ μαρτύριον („świadectwo”), które w LXX jest tłumaczeniem hebrajskiego słowa עדות i jemu podobnych³³. Nigdzie w LXX termin τὸ μαρτύριον/τὰ μαρτύρια nie tłumaczy terminu חק/חקים. Są w Pwt dwa teksty, które odnosząc się do praw, przepisów, napomnień udzielonych przez Boga za pośrednictwem Mojżesza ludowi, używają terminów: עדות („świadectwo, napomnienie”), חק („przepis, dekret”), משפט („prawo, wyrok”): Pwt 4,45; 6,20. Być może Syrach częściowo posłużył się odniesieniem do tych tekstów, umieszczając terminy חק ומשפט, a tłumacz greckiej wersji zatrzymał się na terminie עדות. Bardziej możliwe jednak jest to, iż Syr 45,17cd stanowi powtórzenie Syr 45,5, gdzie bardzo podobne stwierdzenie zostało zestawione z osobą Mojżesza: ללמד ביעקב חקיו ועדותיו ומשפטיו לישראל („Aby nauczać Jakuba Jego przepisów, i Jego świadectw i Jego praw – Izraela”)³⁴. W tekście hebrajskim pojawiają się terminy obecne w Pwt 4,45 i 6,20: עדות („świadectwo,

³¹ Por. Minissale, *La versione greca*, 115.

³² Smend (*Die Weisheit*, 434) uważa, iż bardziej oryginalna jest lekcja LXX. Proponuje następujący tekst hebrajski dla Syr 45,17cd: ללמד ביעקב עדותיו ותורתו להורות את ישראל („Aby nauczać Jakuba Jego świadectw i praw, dla pouczeń Izraela”). Por. Box – Oesterley, „The Book of Sirach”, 488.

³³ Termin τὸ μαρτύριον („świadectwo”) w LXX 129 razy tłumaczy słowo מועד („miejsce, spotkanie”), 41 razy עדה („zgromadzenie”), 38 razy עדות („świadectwo, napomnienie”), 12 razy עד („świadek, dowód”) i 1 raz תעודה („świadectwo”). Zob. Hatch – Redpath, *A Concordance*, 896-897.

³⁴ Beentjes, *The Book of Ben Sira*, 79. Por. Smend, *Die Weisheit*, 434; Peters, *Das Buch Jesus*, 390.

napomnienie”), קח („przepis, dekret”), משפט („prawo, wyrok”). LXX tłumaczy to następująco: διδάξαι τὸν Ἰακωβ διαθήκην καὶ κρίματα αὐτοῦ τὸν Ἰσραηλ („Aby nauczyć Jakuba prawa i Jego wyroków – Izraela”)³⁵. Tekst grecki trzy terminy hebrajskie (עדות, קח, משפט) zastępuje dwoma: ἡ διαθήκη („przymierze, prawo”, zob. wyżej, p. 31) oraz τὸ κρίμα („sąd, wyrok”). Smend uważa iż διαθήκη tłumaczy termin קח, a עדות zostało opuszczone³⁶. Tłumacz, sugerując się w 45,17 podobieństwem z 45,5 umieścił tam tłumaczenie terminu עדות – τὰ μαρτύρια. Są to oczywiście przypuszczenia. Być może tłumacz greckiej wersji dokonał też tu swoistej interpretacji, oddając w 45,17c hebrajskie słowo קח za pomocą greckiego terminu τὰ μαρτύρια.

45,17d zawiera paralelne uzupełnienie wcześniejszego członu. Aaron ma „oświecać w Jego Prawie Izraela” (ἐν νόμῳ αὐτοῦ φωτίσαι Ἰσραηλ). Czasownik φωτίζω („świecę, oświecam, objawiam, pouczam”) w Księdze Syracha odnosi się do słońca (42,16), gwiazd (43,9), mędrca przez mądrość (24,32) czy samego Boga (34,17). Co ciekawe, metafora świecącej tęczy opisuje postać arcykapłana Szymona (50,7)³⁷. Jest to swoisty łącznik pomiędzy postaciami Aarona i Szymona, którzy w godności kapłańskiej doznają wywyższenia, a jednocześnie ich pouczenia oświecają lud na podobieństwo ciał niebieskich. Aby poszerzyć możliwość zrozumienia terminu τὰ μαρτύρια w Syr 45,17, potrzeba przyrzeć się użyciu tego terminu w innych tekstach Pisma Świętego.

3. ZNACZENIE TERMINU τὰ μαρτύρια W KONTEKŚCIE ST

Termin τὸ μαρτύριον/τὰ μαρτύρια (świadcstwo/świadcstwa) pojawia się w historii Mojżesza i Aarona w kontekście kultycznym i prawnym. Namiot Spotkania i Arka

³⁵ Ziegler, *Sapientia Iesu Filii Sirach*, 336.

³⁶ Smend, *Die Weisheit*, 428.

³⁷ Por. Mulder, *Simon the High Priest*, 287.

Przymierza wykazują powiązanie ze „świadcstwem”. Namiot Spotkania (אהל מועד) w LXX jest określany Namiotem Świadcstwa (σκηνή τοῦ μαρτυρίου). Oprócz Namiotu Mojżesz miał wykonać Arkę Przymierza/Świadcstwa ארון העדות (Wj 25,10), ארון העדה (Wj 30,6), LXX: κιβωτὸς μαρτυρίου. Jednak w Wj 31,7 wyrażenie „Arka Świadcstwa” (הארון לעדות) oddaje greckie κιβωτὸν τῆς διαθήκης (Arka Przymierza). Pojawia się istotne dla nas użycie terminu „świadcstwo” w liczbie mnogiej: τὰ μαρτύρια. Do Arki mają być włożone „świadcstwa” (τὰ μαρτύρια: Wj 25,16), które Mojżesz otrzyma od Boga (Wj 25,21). Są to tablice świadcstwa (לוח העדה; πλάκας τοῦ μαρτυρίου: Wj 31,18). „Świadcstwa” (העדה; τὰ μαρτύρια) zostają więc złożone w Arce (Wj 40,20). Oznacza to konkretne statuty, przepisy Prawa (Dekalog), dane Izraelowi od Boga. Sam Bóg stał się podmiotem tych „świadcstw”, gdyż potwierdzają one Boże objawienie dane Mojżeszowi, czego wyrazem stały się przykazania³⁸. Autorzy biblijni używają więc terminu „świadcstwa” na oznaczenie przepisów, statutów, przykazań, (zob. np. Pwt 4,45; 6,17.20; Ne 9,34; Ps 77,56). Z jednej strony więc mamy do czynienia z „nie-materialnym” znaczeniem tego terminu, w przeciwieństwie do materialnych „świadcstw”, które miały być złożone w Arce Przymierza. Z czasem słowo Boga, Boże prawa, wykroczyły poza słowne przepisy czy zapis na tablicach i stały się księgą. W Pwt położona obok Arki księga Prawa (ספר החורה; τὸ βιβλίον τοῦ νόμου) ma być „świadcstwem, świadkiem” (עד; μαρτύριον) przeciwko synom Izraela (Pwt 31,26). Zachowanie przepisów danych od Boga, „świadcstw”, potwierdzało wierność przymierzu (por. 2 Krl 23,3). W 2 Krn 23,11 podczas koronacji młody król Joasz otrzymuje koronę oraz „świadcstwa” (העדה; τὰ μαρτύρια; 2 Krn 23,11). Był to prawdopodobnie zwój Prawa symbolicznie wręczany królowi, aby w swoich rządach stał na straży przymierza Izraela z Bogiem. Mógł to

³⁸ Strathmann, „μάρτυς”, 486. Por. Lemański, „Świadcstwo” (‘ēdūt)”, 48.

być fragment Tory³⁹ lub nawet dokument potwierdzający rządy⁴⁰. Ps 118 (LXX) aż 22 razy wymienia termin τὰ μαρτύρια, który jest tłumaczeniem hebrajskiego עֲוֹנוֹת. Jest to wyraźne odniesienie do Bożego Prawa (Tory), które jest tutaj napomnieniem, regułą zapewniającą szczęśliwe życie. Niewierność świadectwom sprowadza nieszczęście, klęskę, czego najlepszym wyrazem był najazd Babilończyków i zburzenie Jerozolimy: „Za to, że składaliście ofiary kadzielne i grzeszyliście przeciw Panu, że nie słuchaliście głosu Pana i nie postępowaliście zgodnie z Jego Prawem, Jego przykazaniami i Jego rozporządzeniami (Jr 51,23 LXX: ἐν τοῖς μαρτυρίοις), przyszło na was takie nieszczęście, jakie trwa dzisiaj” (Jr 44,23 BT). Jeremiasz wypukła problem niewierności Bogu, co wyrażało się w grzechach bałwochwalstwa, które posiadały charakter kultu ofiarniczego. W 2 Krl 17,15a termin τὰ μαρτύρια tłumaczy dwa terminy hebrajskie חֻקִּים („przepisy”) i בְּרִית („przymierze”), w wersji greckiej oznacza zawarte z Bogiem przymierze, które zostało przez Izraela złamane. Czy zatem „świadectwa” to jakiś konkretny przedmiot czy treść? Przytoczone tu teksty biblijne wskazują na obydwie możliwości. J. Lemański zauważa: „Obiekt określany jako «Świadectwo» wydaje się być czymś, co nie będzie już nigdy więcej pokazywane publicznie. Z czasem utożsamiono go z «kamiennymi tablicami – tablicami świadectwa» (Wj 31,18) i zapisanym na nich Dekalogiem (Pwt 10,1-5), widząc w tym swoisty artefakt. Symbolicznie przypomina on Izraelitom, że to, co Bóg miał im do powiedzenia – powiedział przez Mojżesza, a Jego obecność pośród nich nie

³⁹ „Gdy zasiądziesz na królewskim swym tronie, sporządzi sobie na zwoju odpis tego Prawa u tekstu kapłanów-lewitów. Będzie go miał przy sobie i będzie go czytał po wszystkie dni swego życia, aby się nauczył czcić Pana, Boga swego, strzegąc wszystkich słów tego Prawa i stosując jego postanowienia, by uniknąć wynoszenia się nad swych braci i zbaczania od przykazań na prawo czy też na lewo, aby długo królował on i synowie jego w Izraelu” (Pwt 17,18-20 BT).

⁴⁰ Por. Curtis – Madsen, *Books of Chronicles*, 428; Thompson, *1–2 Chronicles*, 309; Tuell, *First and second Chronicles*, 191-192; Pratt Jr., *1 and 2 Chronicles*, 511.

zależy od jakiegokolwiek przedmiotu, lecz od wierności Słowu Bożemu⁴¹. A zatem treścią „świadcstw” stają się wymagania wynikające z przymierza. Co wobec tego stanowiło, według Syracha, kompetencje Aarona w przekazywaniu tych wymagań? Mając świadomość, iż mędrzec niejako „zaktualizował” obraz Aarona, przedstawiając go jako arcykapłana okresu Drugiej Świątyni, należy przyrzeć się więc, co w przekazie Syracha dotyczy kapłanów i ich tożsamości.

4. POWYGNANIOWY ARCYKAPŁAN A ZNACZENIE PRZEKAZU ŚWIADECTWA WEDŁUG SYR 45,17

Syr 45,6-22 zawiera bardzo przemyślany sposób prezentacji Aarona. Jest to próba odpowiedzi na różne koncepcje kapłaństwa we wspólnocie powygnaniowej. W Pwt całe pokolenie Lewiego zostaje „autoryzowane” do przekazu Prawa, pouczenia ludu (33,10)⁴². Syrach odnosi ten przekaz wyłącznie do Aarona i jego potomków, co zauważa się w uwypukleniu w jego tekście buntu Koracha (45,18-22). I to właśnie sam Bóg przez Mojżesza oddaje tę władzę Aaronowi. Syrach odczytuje więc Pwt 33,10 w świetle opowiadania o buncie Koracha i jego popleczników (Lb 16). Dla Syracha ten grzech i decyzja woli Boga okazała się o wiele ważniejsza niż opowiadanie o złotym cielcu (Wj 32,1-35; Pwt 9,11-21), uważanym za główny grzech Izraela na pustyni. Kara, która spotkała zbuntowanych lewitów, była o wiele cięższa niż kara ludu tańczą-

⁴¹ Lemański, „«Świadcstwo» (*‘ēdūt*)”, 72.

⁴² „Niech nakazów Twych uczą Jakuba, a Prawa Twego – Izraela, przed Tobą palą kadzidło, na Twoim ołtarzu – całopalenia” (Pwt 33,10 BT). Tradycja P (np. Lb 3,9; 16) stawia potomków Aarona ponad Lewitami. Najsilniejsza polemika antylewicka jest obecna w Ez 40–48. Jest tam mowa o lewickiej „idolatrii” (44,10-14). Jedynie potomkowie Sadoka (potomka Eleazara, syna Aarona) byli prawowiernymi kapłanami. Syrach nie tylko ignoruje kapłaństwo lewitów, ale również wyklucza możliwość kapłaństwa Mojżesza. Por. Olyan, „Ben Sira’s Relationship to the Priesthood”, 274-275.

cego wokół złotego cielca⁴³. Powygnaniowi prorocy nie wspominają o Aaronie i jego potomkach (np. Ml 2,4-9; 3,3-4), a raczej o synach Lewiego. Autorytet należy do synów Lewiego, a Aarona łączy się z grzechem złotego cielca (Pwt 9,20-21)⁴⁴. Ezechiel wspomina o synach Sadoka (43,18-27; 44,15-31; por. Pwt 18,1-5; 33,8-11), jedynych prawowiernych kapłanach, o czym Syrach wyraża się, jednak tylko pozornie, nie wspominać. Pochwała Aarona nie zmierza bowiem w kierunku jego synów, ale łączy się z pochwałą jego wnuka Pinchasa (45,23-25). To on jest bezpośrednim poprzednikiem sławionego na końcu arcykapłana Szymona. W genealogii kapłańskiej Pinchas nie ma braci (1 Krn 5,29-30), a zatem wszyscy potomkowie Sadoka byli również „synami Pinchasa”⁴⁵. Podkreśla to hebrajski dodatek do Syr 50,24, według którego arcykapłan Szymon ma wypełnić przymierze zawarte z Pinchaszem. Przez wzgląd na jego gorliwość o czystość wiary Bóg zawarł z nim i jego potomstwem przymierze wieczne (por. Lb 25,12-13; Syr 45,25)⁴⁶. W zamyśle Syracha zauważa się zatem połączenie: Aaron – Pinchas – Szymon⁴⁷. Aaron

⁴³ Por. Rivkin, „Ben Sira”, 98*.

⁴⁴ Według Pwt wszyscy lewici są kapłanami. Podobnie Jr 33,18. W Jr 33,21 czytamy o przymierzu JHWH z Dawidem i lewitami. Jest to kontrast do tradycji kapłańskiej (P) i „Aaronowego ekskluzywizmu”. Podobnie i nauczanie powygnaniowego Malachiasza, w którym mowa jest o przymierzu z Lewim (2,4.5.8.10.14; 3,1). Według Ksiąg Kronik Aaronidzi są kapłanami, a Lewici – ich sługami. Por. Olyan, „Ben Sira’s Relationship to the Priesthood”, 273.

⁴⁵ Nie jest zatem przekonywające, iż Syrach eksponuje zasadniczo Aarona i jego potomków, jak uważa Olyan („Ben Sira’s Relationship to the Priesthood”, 285-286) oraz Wright III („Fear the Lord and Honor”, 194-195). Choć w jakimś sensie uwypukla źródło kapłańskiego autorytetu, jakim było powołanie Aarona, to czyni to w celu umocnienia pozycji współczesnych sobie kapłanów.

⁴⁶ ויקם לו ברית פינחס. Beentjes (red.), *The Book of Ben Sira*, 90. Odniesienia do przymierza z Pinchaszem brak w wersji greckiej. Być może był to skutek kryzysu kapłaństwa przez obecność arcykapłanów hasmońskich. Por. Boccaccini, „Where does Ben Sira Belongs?”, 31-32.

⁴⁷ Nazywanie prawowiernych kapłanów „synami Sadoka” było popularne zaraz po powrocie z wygnania, opierając się na prorocत्वie

przejmuje od Mojżesza autorytet posługi kapłańskiej i nauczania, co ostatecznie staje się prerogatywą Szymona i prawowiernych arcykapłanów.

Syrach wskazuje, iż Pięcioksiąg (Tora) jest jedynym objawieniem, jakie Bóg przez Mojżesza przekazał Izraelowi (Syr 45,1-2.3b.5). Centrum objawienia jest jednak Aaron, który posiada pełny autorytet w przekazie Bożego objawienia. W czasach Syracha, oprócz kapłanów, działają też pisarze, pobożni *soferim*, którzy w przyszłości utworzą stronnictwo faryzejskie. Byli związani z Torą i poszukiwaniem mądrości. Syrach zdaje się doskonale łączyć obydwie grupy (Syr 38,24-39,11), a nawet staje się swoistym „mediatorem” między elitą kapłańską a pisarzami-mędrkami. Jest również tym, który wyjaśnia i przekazuje ludowi kapłańską interpretację Tory. Mediacja i łączność była konieczna, gdyż pisarze częstokroć świadomi swej wiedzy i autorytetu popadali w konflikty z kapłanami⁴⁸. Syrach uwypukla pierwszeństwo kapłanów w wykładzie Tory poprzez prezentację Aarona jako nauczyciela przepisów/świadectw. To właśnie prawowierny arcykapłan jest strażnikiem przymierza. Nie ma już Arki Przymierza, spisanych tablic Prawa ani znaku przymierza, jakim był król z dynastii Dawida. Pozostała Księga Prawa i świątynia jako gwarantujący wierność przymierzu odpowiednik świadectwa. Stąd Aaron jako „nauczyciel świadectw” to obraz misji kapłanów, a zwłaszcza arcykapłana, skoncentrowanej na zachowaniu więzi ludu wybranego z Bogiem. Potwierdza to inny tekst księgi, ukazujący niepowtarzalną bliskość między Bogiem a Jego kapłanami. W Syr 7,29-31⁴⁹ zauważa się ciekawy paralelizm. Mędrzec wzywa do miło-

Ez 44,15. Jednak później, w II w. przed Chr., to Pinchas stał się „patronem” sadokickiego kapłaństwa. Nawet ideologia machabejska porównywała gorliwość Matatiasza z Pinchaszem (1 Mch 2,26.54). Por. Boccaccini, „Where does Ben Sira Belongs?”, 31.

⁴⁸ Por. Rivkin, „Ben Sira”, 100*; Wright III, „Fear the Lord and Honor”, 196.

⁴⁹ „Z całej swej duszy czcisz Pana i szanuj Jego kapłanów! Z całej siły miłuj Tego, co cię stworzył, i nie porzucaj sług Jego ołtarza! Bój się Pana i oddawaj cześć kapłanowi, oddaj cześć mu należną, jak ci nakaza-

ści Boga i szacunku wobec Jego sług – kapłanów. Oprócz paralelnego zestawienia, które stawia wręcz na równi i warunkuje obie postawy, pojawia się jeszcze inny zabieg retoryczny. Tekst zawiera wyrażenia obecne w modlitwie *Shema Israel* (Pwt 6,4): „z całego serca”, „ze wszystkich sił”, co nadaje niezwykłą wagę wezwaniu mędrca. Miłość Boga, najważniejsze przykazanie Prawa, realizuje się w szacunku, trosce, uznaniu autorytetu Jego kapłanów⁵⁰. Arcykapłan Świątyni Jerozolimskiej poprzez szczególny i nieodwołalny wybór Boga posiadał z Nim wyjątkową więź, a zarazem świadomość świętości Boga. Stąd nauczanie świadectw to nie tylko przekaz prawdy o przymierzu, ale bycie widocznym znakiem tego przymierza.

BIBLIOGRAFIA

- Beentjes P.C. (red.), *The Book of Ben Sira in Hebrew. Text Edition of All Extant Hebrew Manuscripts and a Synopsis of All Parallel Hebrew Ben Sira Texts* (VT.S 68; Leiden – New York – Köln: Brill, 1997).
- Beentjes P.C., „The Countries Marvelled at You. King Salomon in Ben Sira 47,12-22”, *Bijdragen* 45 (1984) 6-14.
- Boccaccini G., „Where does Ben Sira Belongs?”, *Studies in the Book of Ben Sira* (red. G.G. Xeravits) (Leiden: Brill, 2008) 21-41.
- Box G.H. – Oesterley W.O.E., „The Book of Sirach”, *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament with Introductions and Critical and Explanatory Notes to*

no: pierwociny z ofiary przebłagalnej, dar łopatek z ofiary oczyszczenia i pierwociny rzeczy świętych” (tłum. BT).

⁵⁰ Wprawdzie Pięcioksiąg posiada przepisy regulujące części ofiar należące do kapłanów (por. Lb 18,20; Pwt 18,18; Kpł 6,10; 7,34), ale nigdzie nie zostaje ukazana tak ścisła więź między Bogiem i Jego kapłanami. Por. Olyan, „Ben Sira’s Relationship to the Priesthood”, 265-266; Wright III, „Fear”, 193. Sawyer („Was Jeshua Ben Sira a Priest?”, 65-72) uważa, iż szczególna atencja mędrca wobec kapłanów wynikała z tego, iż sam był kapłanem i mędrce jednocześnie.

- the Several Books* (red. R.H. Charles) (Oxford: University Press, 1913) I, 268-517.
- Calduch-Benages N. – Ferrer J. – Liesen J. (red.), *La Sabiduría del Escriba*. Edición diplomática de la versión siríaca del libro de Ben Sira según el Códice Ambrosiano, con traducción española e inglesa / *Wisdom of the Scribe*. Diplomatic Edition of the Syriac Version of the Book of Ben Sira according to Codex Ambrosianus, with Translations in Spanish and English (Biblioteca Midrásica 26; Estella: Editorial Verbo Divino, 2003).
- Curtis E.L. – Madsen A.A., *Books of Chronicles* (International Critical Commentary; Edinburgh: T&T Clark, 1910).
- Duesberg H. – Fransen P.I., *Ecclesiastico* (Genova: Marietti, 1966).
- Fretheim T.E., *Esodo* (Torino: Claudiana, 2004).
- Hatch E. – Redpath H.A., *A Concordance to the Septuagint and the other Greek versions of the Old Testament (Including the Apocryphal Books)* (Grand Rapids: Baker Academic, 2019).
- Lemański J., „«Świadectwo» (‘ēdūt) w kapłańskiej koncepcji sanktuarium i przymierza”, *Verbum Vitae* 27 (2015) 47-76.
- Meyers C., *Exodus* (The New Cambridge Bible Commentary; Cambridge: Cambridge University Press, 2005).
- Minissale A., *La versione greca del Siracide*. Confronto con il testo ebraico alla luce dell’attività midrascica e del metodo targumico (AnBib 133; Roma: Biblical Institute Press, 1995).
- Mulder O., *Simon the High Priest in Sirach 50*. An Exegetical Study of the Significance of Simon the High Priest as Climax to the Praise of the Fathers in Ben Sira’s Concept of the History of Israel (Supplements to the Journal for the Study of Judaism 78; Leiden: Brill, 2003).
- Olyan S.M., „Ben Sira’s Relationship to the Priesthood”, *Harvard Theological Review* 80 (1987) 261-286.
- Piwoń A., „Syrach – obrońca prawowitego arcykapłana”, *Od Melchizedeka do Jezusa Arcykapłana*. Biblia o kapłaństwie (red. D. Dziadosz) (ABL 5; Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010) 93-117.
- Pratt Jr. R.L., *1 and 2 Chronicles* (A Mentor Commentary; Fearn: Mentor, 2006).

- Pudelko J.J., „JHWH – Twój Lekarz (Wj 15,22-26)”, „*Przeznaczyłeś nas dla Twojej prawdy*” (4Q 495). Księga pamiątkowa dla dr. Zdzisława J. Kapery w 65. rocznicę urodzin (red. W. Chrostowski) (Warszawa: Vocatio, 2007) 469-480.
- Pudelko J.J., „Pochodzenie Samarytan z ich obraz w Syr 50,25-26”, *Warszawskie Studia Teologiczne* 28/1 (2015) 168-187.
- Reiterer F.V., „Aaron’s Polyvalent Role”, *Rewriting Biblical History. Essays on Chronicles and Ben Sira in Honor of Pancratius C. Beentjes* (red. J. Corley – H. van Grol) (Deuterocanonical and Cognate Literature Studies 7; Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2011) 27-56.
- Rivkin E., „Ben Sira – The Bridge Between the Aaronide and Pharisaic Revolutions”, *Eretz-Israel* 12 (1975) 95*-103*.
- Sauer G., *Jesus Sirach / Ben Sira* (ATD Apokryphen 1; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000).
- Sawyer J.F., „Was Jeshua Ben Sira a Priest?”, *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies. Division A, The Period of the Bible* (Jerusalem: World Union of Jewish Studies, 1982) 65-72.
- Skehan P.W. – Di Lella A.A., *The Wisdom of Ben Sira. A New Translation with Notes* (AB 39; New York, NY: Doubleday, 1987).
- Smend R., *Die Weisheit des Jesus Sirach erklärt* (Berlin: Georg Reimer, 1906).
- Strathmann H., „μάρτυς κτλ.”, *Theological Dictionary of the New Testament* (red. G. Kittel – G. Friedrich; tłum i red. G.W. Bromiley) (Grand Rapids: Eerdmans, 1967, 2006) IV, 474-514.
- Thompson J.A., *1-2 Chronicles* (The New American Commentary: An Exegetical and Theological Exposition of Holy Scripture 9; Nashville, TN: Broadman & Holman, 1995).
- Tuell S.S., *First and Second Chronicles* (Interpretation: a Bible Commentary for Teaching and Preaching; Louisville, KY: John Knox Press, 2001).
- Witte M., „«Mose, sein Andenken sei zum Segen» (Sir 45,1): Das Mosebild des Sirachbuchs”, *Biblische Notizen* 107 (2001) 161-186 = *Texte und Kontexte des Sirachbuchs. Gesammelte Studien zu Ben Sira und zur frühjüdischen*

- Weisheit (Forschungen zum Alten Testament 98; Tübingen: Mohr Siebeck, 2015) 123-149.
- Wright III B.G., „«Fear the Lord and Honor the Priest». Ben Sira as Defender of the Jerusalem Priesthood”, *The Book of Ben Sira in Modern Research* (red. P.C. Beentjes) (Berlin: Walter de Gruyter, 1997) 189-222.
- Wright III B.G., „The Use and Interpretation of Biblical Tradition in Ben Sira’s Praise of the Ancestors”, *Studies in the Book of Ben Sira* (red. G.G. Xeravits) (Leiden: Brill, 2008) 183-207.
- Zapff B.M., *Jesus Sirach 25–51*. Kommentar zum AT mit der Einheitsübersetzung (Die Neue Echter Bibel 39; Würzburg: Echter, 2010).
- Ziegler J. (red.), *Sapientia Iesu Filii Sirach* (Septuaginta: Vetus Testamentum graece auctoritate Societatis Göttingensis editum, 12/2; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1965, 2¹⁹⁸⁰).

Jolanta Judyta Pudelko PDDM
ul. Żytnia 11
01-014 Warszawa
judyta.pd@gmail.com

SIOSTRA JOLANTA JUDYTA PUDEŁKO należy do Zgromadzenia Sióstr Uczennic Boskiego Mistrza (PDDM) i jest doktorem teologii biblijnej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (2006) oraz wykładowcą Papieskiego Wydziału Teologicznego w Warszawie. W latach 2007-2010 studiowała w Studium Biblicum Franciscanum w Jerozolimie, gdzie uzyskała licencjat z nauk biblijnych i archeologii. Autorka książki *Wierny przyjaciel lekarstwem życia* (Syr 6,16). *Koncepcja przyjaźni w Księdze Syracydesa* (RSB 28; Warszawa: Vocatio, 2007) oraz kilkadziesiąt artykułów o charakterze naukowym i popularnonaukowym. Jest również zaangażowana w duszpasterstwo biblijne i popularyzowanie *lectio divina*. Członkini zwyczajna Stowarzyszenia Biblistów Polskich i przewodnik grup pielgrzymkowych w Ziemi Świętej.

